

Pr. asist. univ. dr. Cristian Gagu

SITUAȚIA RELIGIOASĂ DIN IMPERIUL BIZANTIN SUB ÎMPĂRAȚII MIHAIL AL VIII-LEA ȘI ANDRONIC AL II-LEA PALEOLOGUL

Viața religioasă în Bizanțul secolelor XIII-XV a fost deosebit de complexă și de agitată. Interesele politice ale unor împărați și amestecul acestora în treburile Bisericii au afectat uneori în mod negativ desfășurarea vieții bisericești în Imperiu, producând tulburări grave ce au dus la apariția de facțiuni rivale și chiar la schismă în sânul Bisericii constantinopolitane. Aceste tulburări au început la scurt timp după moartea împăratului Theodor al II-lea Lascaris.

Politica religioasă a lui Mihail Paleologul

Acțiunile întreprinse de Mihail Paleologul pentru a uzurpa puterea imperială l-au adus pe acesta în conflict cu patriarhul Arsenie I Autoreianus (1255-1259 și 1261-1265), care inițial îl sprijinise să devină tutore al minorului Ioan Lascaris, moștenitorul legitim al tronului bizantin, și să urce la demnitatea de despot¹. Patriarhul Arsenie, la presiunea opiniei generale a societății bizantine și a necesității inevitabile, de care face amintire Pachymeres în *Istoria* sa², a fost nevoit în cele din urmă să-l dezlege pe Mihail Paleologul de jurământul depus în fața defunctului împărat Theodor Lascaris de a nu uzurpa tronul³ și să-l proclame, la 1 ianuarie 1259, coimperator⁴

1. Pachymeres, *Histoire des empereurs Michel et Andronique*, traduit sur les originaux grec par Mr. Cousin, collection *Histoire de Constantinople*, vol.VI, Paris, 1673, I, cap. XXII-XXVIII, p. 47-59.

2. *Ibidem*, II, cap. I, p. 69-70.

3. *Ibidem*, II, cap. II, p. 74.

alături de minorul Ioan Lascaris, moștenitorul legitim al tronului.

În urma ceremoniei de încoronare, la care Mihail și soția sa au purtat coroanele imperiale, în timp ce Ioan Lascaris a mers în urma lor, purtând pe cap doar o bentiță din perle⁵, patriarhul Arsenie s-a autoexilat la mănăstire, indignat de modul în care Paleologul și-a călcat jurămintele și i-a trădat încrederea⁶. Arsenie a revenit pe scaunul patriarhal în august 1261 și l-a încoronat pentru a doua oară pe Mihail în catedrala Sfânta Sofia în septembrie 1261, fără a mai face pomenirea numelui lui Ioan Lascaris în timpul rugăciunilor publice de încoronare⁷.

Normalitatea care părea să se fi instalat în relațiile patriarhului cu împăratul a fost spulberată de gestul de cruzime al lui Mihail care, pentru că Ioan Lascaris, ca moștenitor legitim al tronului, putea emite oricând pretenții la tron, l-a orbit la 25 decembrie 1261⁸.

Patriarhul Arsenie, cu acordul sinodului, l-a excomunicat pe Mihail⁹ și a refuzat în două rânduri rugămintea acestuia de a-i ridica excomunicarea și a-i impune orice altă penitență, oricât de aspră. Pentru că nici amenințarea cu recursul la Papă nu a determinat schimbarea atitudinii patriarhului¹⁰, împăratul a convocat sinodul pe care l-a prezidat el însuși alături de patriarhii Alexandriei și Antiohiei. În urma învinuirilor ce i-au fost aduse, patriarhul Arsenie a fost depus din treaptă, excomunicat și exilat într-o mănăstire din insula Procones¹¹.

Acțiunea împăratului a provocat în sânul Bisericii Constantinopolitane o schismă deosebit de gravă, care a tulburat viața bisericească mult timp după moartea patriarhului Arsenie și a împăratului Mihail. Prin faptul că partizanii lui Ioan Lascaris s-au aliat cu arseniții, susținători ai patriarhului Arsenie, schisma a căpătat și conotație politică, devenind cu atât mai gravă

4. *Ibidem*, II, cap. IV, p. 75-76; N. Gregorae, *Byzantina Historia*, ed. Boivin, [n *Byzantinae historiae scriptores*, vol. XXI, Venetiis, 1729, IV, I, p. 38.

5. Pachymeres, *op.cit.*, II, cap. VIII, p. 82.

6. *Ibidem*, II, cap. XV, p. 91.

7. *Ibidem*, III, cap. II, p. 43-144.

8. *Ibidem*, III, cap. X, p. 158; N. Gregorae, *op.cit.*, IV, IV, p. 46.

9. Pachymeres, *op.cit.*, III, cap. XIV, p. 167; N. Gregorae, *op.cit.*, IV, IV, p. 46.

10. Pachymeres, *op.cit.*, III, cap. XIX, p. 175-177.

11. *Ibidem*, IV, cap. VIII, p. 224; R. Guillard, Ch. Diehl, L. Oeconomus, R. Grousset, *L'Empire Orientale de 1081 à 1453*, collection *Histoire du Moyen Age*, tome IX, première partie, p. 213; N. Gregorae, *op.cit.*, IV, cap. IV, p. 47.

cu cât fanatismul arseniților putea fi oricând exploatat de adversarii politici ai împăratului Mihail.

În locul lui Arsenie a fost ridicat patriarh episcopul Gherman de Adrianopole (25 mai 1265 - 14 septembrie 1266). Acesta a intervenit pe lângă împărat în favoarea predecesorului său, obținând în cele din urmă anularea acuzațiilor aduse și ridicarea excomunicării, dar nu și libertatea¹². Patriarhul Gherman al III-lea a fost nevoit, în urma jocurilor politice ale împăratului și a intrigilor de palat, să-și dea demisia foarte repede.

Alegerea unui nou patriarh în persoana lui Iosif I, duhovnicul împăratului, care a jucat un rol decisiv în depunerea patriarhului Arsenie și în abdicarea patriarhului Gherman¹³, a provocat reacția arseniților. Aceștia s-au împotrivit noului patriarh, afirmând că Iosif a fost excomunicat de Arsenie. Acuzația, susținută cu testamentul patriarhului Arsenie și cu alte documente, era deosebit de gravă, având în vedere că alegerea unui excomunicat era lovită de nulitate, asemenea tuturor actelor săvârșite de acesta, sacramentale sau politice¹⁴. Schisma s-a adâncit „atât de mult încât diviza familii și ridica pe tată împotriva fiului și pe mamă împotriva fiicei. Nenumărați călugări vagabonzi alergau din ținut în ținut, ...pentru restabilirea patriarhului Arsenie în scaun”¹⁵.

Contestat atât în interior de arseniți, care aveau o largă susținere din partea populației din Asia Mică, rămasă fidelă lascarizilor, cât și în exterior de Carol de Anjou al Siciliei, a cărui intenție era de a organiza o cruciadă pentru recucerirea Constantinopolului, Mihail s-a văzut nevoit să-și asigure cumva recunoașterea legitimității domniei. Dacă în interior problema arseniților a fost rezolvată prin persecutarea acestora, pentru îndepărtarea pericolului reprezentat de Carol de Anjou nu existau decât două opțiuni. Cea dintâi și cea mai simplă era soluția militară. Aceasta era însă inacceptabilă pentru Mihail, deoarece n-ar fi putut face față unei coaliții. A doua opțiune, pe care Mihail Paleologul a și ales-o de fapt, a fost cea diplomatică. Această soluție implica însă și Biserica deoarece Mihail, pentru a salva imperiul, a cerut ajutorul Papei, singurul care îl putea împiedica pe Carol de Anjou să

12. R. Guiland, Ch. Diehl, L. Oeconomus, R. Grousset, *op.cit.*, p. 214.

13. Pachymeres, *op.cit.*, IV, cap. VIII, XVII, XVIII, XX, XXI, XXIII.

14. V. Laurent, *L'excommunication du patriarche Joseph I-er par son prédécesseur Arsène*, in *Byzantinische Zeitschrift*, 30, 1929, p. 490-495.

15. Pachymeres, *op.cit.*, IV, cap. XXVII, p. 265.

pornească ofensiva împotriva Constantinopolului. În schimbul încheierii unui acord politic împăratul bizantin a promis papei că va realiza unirea Bisericii Ortodoxe cu Biserica Romei.

Discuțiile în vederea încheierii unirii Bisericilor au început încă din 1263, când papa Urban al IV-lea (4 septembrie 1261 - 2 octombrie 1264) a trimis, la 28 iulie, o ambasadă la Constantinopol cu propunerea unirii bisericesti în schimbul păcii. Pentru că Mihail dorea încheierea mai întâi a unui acord politic și apoi a unuia religios, în timp ce papa voia exact contrariul, nu s-a ajuns la niciun rezultat. În această situație, în mai 1264, Papa Urban a cerut organizarea unei cruciade pentru recucerirea Bizanțului. Iminența pericolului l-a determinat pe împăratul bizantin să facă Papei o nouă propunere de unire a Bisericilor. În iunie 1264, Papa a trimis la Constantinopol o nouă ambasadă care să discute condițiile unirii. Nici de această dată nu s-a ajuns la un rezultat favorabil unirii Bisericilor¹⁶.

Relațiile dintre Constantinopol și Roma au continuat și în timpul pontificatului lui Clement al IV-lea (15 februarie 1265 - 29 noiembrie 1268). Acesta era hotărât „să nu se mai lase deturnat de la o lucrare atât de sfântă (unirea) prin insinuările perfide ale episcopilor și clericilor rău intenționați”¹⁷.

În 1267 Clement al IV-lea a trimis la Constantinopol o mărturisire de credință, pe care bizantinii să o accepte și pe baza căreia să se realizeze unirea, arătând că acea mărturisire cuprinde doctrina Bisericii Catolice și că, dacă grecii au dubii asupra unor puncte ale credinței, să trimită învățați care să le clarifice într-un sinod. Bizantinii nu au acceptat propunerea Papei pentru că acesta impunea ierarhiei și poporului bizantin recunoașterea primatului papal și supunerea, fără echivoc, în fața autorității papale¹⁸.

Sub pontificatul Papei Grigorie al X-lea (27 martie 1272 - 10 ianuarie 1276) relațiile Constantinopolului cu papalitatea s-au intensificat. Sub presiunea crescândă a amenințării lui Carol de Anjou, care i-a propus Papei Grigorie realizarea unirii Bisericilor prin restaurarea Imperiului latin de Răsărit¹⁹, Mihail a trimis o nouă ambasadă la Roma, în vara lui 1272, cu propunerea unirii celor două Biserici²⁰.

Papa Grigorie a trimis pe malul Bosforului o primă ambasadă, la 26

16. Ch.-J. Hefele, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, t.VI, première partie, Paris, 1914, p. 156.

17. *Ibidem*.

18. *Ibidem*, p. 157; D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Paleologus and the West*, Harvard University Press, Cambridge, 1959, p. 239-240.

octombrie 1272, cu o scrisoare ce cuprindea mărturisirea de credință, având același conținut cu cea pe care o trimisese în 1267 Papa Clement al IV-lea. Spre deosebire de predecesorul său, Grigorie a cerut ierarhiei bizantine doar o scrisoare sinodală de acceptare a mărturisirii de credință și de recunoaștere a primatului papal²¹. Alte două puncte importante erau trecerea numelui papei în diptice și recunoașterea dreptului Papei de a primi apeluri în calitate sa de cea mai înaltă instanță de judecată. Despre adaosul Filioque și celelalte deosebiri nu s-a făcut amintire²².

La Constantinopol delegații Papei, conduși de Ioan Parastron, au purtat discuții cu arhidiaconul Constantin Meliteniotes, protapostoliarul Gheorghe din Cipru și retorul Bisericii Manuel Holobolos, desemnați de împărat să negocieze condițiile unirii, și cu membrii Sinodului. Episcopii au răspuns că nu discută valoarea dogmatică a adaosului Filioque, ci dreptul de a se face un astfel de adaos în simbolul de credință, cerând ca latinii să scoată adaosul din simbol²³.

În timpul discuțiilor purtate de legații Papei cu cei trei reprezentanți desemnați de împăratul Mihail s-a ajuns la concluzia că, în ciuda deosebirilor ce separă cele două Biserici și în special a adaosului Filioque, „pacea este profitabilă pentru toți”²⁴, și de aceea unirea trebuie încheiată. Pentru realizarea unirii Bisericilor era nevoie însă de acordul sinodului patriarhal.

În fața sinodului Mihail Paleologul a enunțat încă o dată cele trei condiții puse de Papa Grigorie al X-lea și a încercat să-i convingă pe sinodali că Biserica Răsăriteană nu face nicio concesie și că nu se aduce nicio atingere învățaturii de credință. Patriarhul Iosif a refuzat comuniunea cu latinii dar a promis că, dacă unirea se va realiza, el se va retrage din scaun. Mult mai categorică a fost poziția antilatină exprimată de chartofilaxul Ioan Vekkos care, în fața sinodului, a afirmat că latinii sunt eretici: „Sunt oameni pe care îi numim eretici și care sunt eretici. Sunt alții care nu sunt eretici și pe care nici nu-i numim așa. Sunt alții pe care îi numim eretici și care nu sunt eretici. Sunt, în sfârșit, cei pe care nu-i numim eretici și care sunt eretici. Printre aceștia din urmă se numără și latinii, pe care nimeni nu-i numește

19. D. J. Geanakoplos, *op.cit.*, p. 239.

20. Pachymeres, *op.cit.*, V, cap. X, p. 307-310; N. Gregorae, *op.cit.*, V, I, p. 63.

21. D. J. Geanakoplos, *op.cit.*, p. 240; Ch.- J. Hefele, *op.cit.*, p. 161.

22. N. Gregorae, *op.cit.*, V, II, p. 63.

23. Pachymeres, *op.cit.*, V, cap. II, p. 288.

24. *Ibidem*, V, cap. XI, p. 312; C. Chapman, *Michel Paléologue, restaurateur de l'Empire Byzantine*, Ed. Eugène Figuiere, Paris, 1926, p. 107.

eretici, în timp ce ei au căzut în ereziile cele mai evidente²⁵.

Pentru atitudinea sa Vekkos a fost întemnițat din ordinul împăratului. Este greu de înțeles ce s-a întâmplat cu chartofilaxul în perioada de detenție, cert este că, citind scrierile alcătuite de arhidiaconul Constantin Meliteniotes și protapostolariusul Gheorghe din Cipru în favoarea unirii, ca și lucrarea scrisă de Nichifor Blemmydes în timpul împăratului Ioan Vatatzes, și-a schimbat atitudinea și a devenit un fervent unionist, încercând să argumenteze adaosul Filioque cu texte din Sfântul Atanasie, Sfântul Chiril și Sfântul Maxim²⁶.

Într-un chrysobul alcătuit la sfârșitul lui 1273 sau cel târziu la începutul lui 1274 împăratul Mihail Paleologul garanta ortodocșilor că unirea se va realiza doar prin acceptarea și respectarea celor trei puncte, pe care le prezentase și în fața sinodului, și că Biserica Bizantină „nu va fi obligată să accepte nicio schimbare a dogmelor și tradițiilor moștenite din vechime, nici nu va omite și nici nu va modifica ceva din acestea“, ci va rămâne credincioasă „învățăturii noastre de credință, canoanelor noastre și obiceiurilor noastre bisericești, fie că acestea sunt scrise sau nescrise“²⁷.

Membrii sinodului au răspuns chrysobulului imperial printr-o scrisoare în care îl asigurau pe împărat de sprijinul lor într-o cauză „foarte avantajoasă“ pentru toți și de acceptarea celor trei puncte: primatul papal, dreptul de apel și trecerea numelui papei în diptice. Sinodalii își exprimau însă și teama ca nu cumva în viitor, pe baza celor trei puncte acceptate de ei, cineva să emită pretenții și mai mari. Prin urmare, ei au solicitat împăratului să emită un nou chrysobul prin care să garanteze că acest lucru nu va fi posibil. Pentru a evita tulburările, care deja se întrevădeau, și posibilitatea unora de a se răzgândi între timp, sinodul a hotărât ca aceia care nu vor accepta cele trei puncte ale unirii să fie considerați depuși din treaptă, iar cei care vor voi să fie aleși episcopi să subscrie mai întâi hotărârii sinodului²⁸.

În martie 1274, în ciuda disensiunilor care au împărțit Biserica constantinopolitană în unioniști și antiunioniști, Mihail al VIII-lea Paleologul a trimis o delegație ortodoxă la sinodul de la Lyon, fiind dispus să sacrifice unitatea Bisericii Ortodoxe pentru a încheia unirea cu Roma, care să-i asigure integritatea Imperiului și recunoașterea, cel puțin în Apus, a legitimității

25. Pachymeres, *op.cit.*, V, cap. XII, p. 317.

26. *Ibidem*, V, cap. XIII-XVI, p. 319 - 324.

27. J. Gill, S. J., *The Church union of the Council of Lyons (1274) portrayed in Greek documents*, în *Orientalia Christiana Periodica*, 40, 1974, p. 13 - 17.

28. *Ibidem*, p. 19-21.

domniei. Delegația bizantină, formată din fostul patriarh Gherman al III-lea, mitropolitul Theofan al Niceii și Gheorghe Akropolitul, a fost primită de papa Grigorie la 24 iunie. După prezentarea scrisorilor din partea împăratului, a fiului acestuia Andronic și a clerului bizantin, fără alte discuții oficiale asupra învățăturilor de credință aflate în litigiu, și în special a adaosului Filioque la Crez, unirea a fost proclamată în cadrul unei misse la 29 iunie. Cu acest prilej ex-patriarhul Gherman a rostit Crezul cu adaosul Filioque, pe care l-a repetat de trei ori²⁹. Actul oficial ce a consfințit unirea Bisericilor a fost alcătuit la 6 iulie 1274, în cea de-a patra ședință a sinodului.

În deschiderea acestei ședințe s-au citit scrisorile trimise și semnate de împărat, de fiul său și de reprezentanții clerului bizantin. În scrisoarea sa, al cărei conținut era identic cu cel al mărturisirii de credință trimise la Constantinopol în 1267 de Papa Clement al IV-lea ca bază pentru încheierea unirii, împăratul bizantin recunoștea învățătura de credință catolică și primatul papal. Cerea în schimb ca și după unire grecii să-și păstreze propriul rit și să recite Crezul fără adaos, ca înainte de schismă, de vreme ce aceasta nu vine în contradicție cu hotărârile sinoadelor ecumenice³⁰. Clerul bizantin îl asigura pe papă, în cea de a treia scrisoare, de adeziunea la actul unirii și îl informa că dacă unirea va fi proclamată, patriarhul Iosif se va retrage din scaun, după cum a promis. Scrisoarea clerului bizantin se încheia cu „recunoașterea tuturor drepturilor pe care Sfântul Scaun le-a avut înainte de schismă”³¹. Prin această formulă ambiguă ierarhia ortodoxă evita recunoașterea primatului papal fără, însă, a-l respinge în mod explicit.

La finalul ședinței solemne de proclamare a unirii Gheorghe Akropolitul a abjurat schisma, a jurat, în numele împăratului, recunoașterea învățăturii Bisericii Romei ca ortodoxă și a primatului papal după care grecii, excepție făcând, se pare, mitropolitul Theofan al Niceii³², au rostit Crezul cu adaosul Filioque, de două ori³³. Astfel s-a încheiat unirea Bisericii Ortodoxe cu cea a Romei, fără întrunirea unui sinod ecumenic care să discute punctele de doctrină aflate în litigiu, ci doar printr-o simplă acceptare a actului semnat la Lyon de delegația bizantină. Fiind realizată din considerente pur politice,

29. *Ibidem*, V, cap. XVII, p. 325; D. J. Geanakoplos, *op.cit.*, p. 258-261; Hefele, *op.cit.*, p. 173; P. Antonino Franchi, *Il Concilio II di Lione 1274*, în *Studi e testi Francescani*, Roma, 1965, p. 111.

30. Hefele, *op.cit.*, p. 175-176.

31. Geanakoplos, *op.cit.*, p. 262.

32. Hefele, *op.cit.*, p. 173.

„de teama lui Carol“, și impusă clerului și poporului de puterea seculară, unirea nu a fost acceptată de marea majoritate a clerului bizantin, de popor și, în special, de monahi.

Respectându-și promisiunea de a se retrage din scaun dacă unirea se va realiza, patriarhul Iosif și-a dat demisia la 9 ianuarie 1275. O săptămână mai târziu, în timpul slujbei săvârșite în capela palatului imperial, papa Grigorie a fost pomenit ca „Suveran Pontif al Bisericii Apostolice, și Papă ecumenic“³⁴. Crezul s-a rostit însă fără adaosul Filioque³⁵.

Reacția partidei antiunioniste s-a manifestat cu putere după ridicarea pe scaunul patriarhal a lui Ioan Vekkos, la 26 mai 1275. Încercările împăratului și ale noului patriarh de a impune tuturor unirea s-au lovit de rezistența partidei antiunioniste ai cărei membri făceau parte din toate clasele sociale, incluzând rude ale împăratului, senatori, episcopi, preoți, călugări și laici, precum și un număr mare de femei³⁶. Unul din capii partidei antiunioniste a fost chiar Evloghia, sora împăratului. Aceasta s-a opus politicii unioniste a fratelui său, preferând să piară Imperiul decât să fie adusă vreo atingere purității credinței ortodoxe³⁷. Cazul acesta este cu atât mai elocvent în înțelegerea poziției antiunioniștilor și a sentimentelor ce-i animau pe aceștia, cu cât Evloghia l-a sprijinit pe Mihail să devină împărat și a uneltit împotriva lui Ioan Lascaris, acuzându-l în mod fals de complot împotriva împăratului, ceea ce a condus la orbirea lui și la schisma arsenită. Unirea de la Lyon, dincolo de eșecul său, a condus la apariția unei noi schisme în sânul Bisericii constantinopolitane, la fel de adâncă precum cea dintre Biserica Răsăriteană și cea Apuseană. S-a ajuns până acolo că antiunioniștii disprețuiau liturgiile săvârșite în bisericile în care slujeau preoți care au acceptat unirea și respingeau chiar și botezul săvârșit de aceștia³⁸.

Împotriva oponenților unirii împăratul Mihail a declanșat persecuția care, prin duritate și cruzime, a amintit de epoca iconoclastă³⁹. Cei ce stăruiau în atitudinea antiunionistă erau arestați și aruncați în temniță sau

33. *Ibidem*, p. 178; Geanakoplos, *op.cit.*, p. 262; P. Antonino Franchi, *op.cit.*, p. 92.

34. Pachymeres, *op.cit.*, V, cap. XXII, p. 339; Geanakoplos, *op.cit.*, p. 273-274.

35. A. Papadakis, *Crisis in Byzantium, the Filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283 - 1289)*, Fordham University Press, New York, 1983, p. 19.

36. J. Gill, *op.cit.*, p. 25.

37. Metochites, *Historia dogmatica* în A. Mai, *Patrum nova bibliotheca*, VIII (Rome, 1871), p. 38, cf. Geanakoplos, *op.cit.*, p. 274.

38. J. Gill, *op. cit.*, p. 25, 37.

exilați, iar averile le erau confiscate. Au fost însă și destule cazuri în care pedepsele au mers până la tăierea limbii, orbirea sau chiar moartea celor care se făceau vinovați de nesupunere⁴⁰. Pe toți cei acuzați de antiunionism patriarhul Ioan Vekkos i-a depus din treaptă, i-a excomunicat și anatematizat dacă erau membri ai ierarhiei bisericești sau i-a excomunicat și anatematizat dacă erau călugări sau laici⁴¹.

În ciuda protestelor partidei antiunioniste și a tulburărilor ce au urmat, împăratul și Ioan Vekkos au continuat să lucreze pentru consolidarea unirii. Schimburile de ambasade⁴² și de scrisori dintre Constantinopol și Roma au urmat și după moartea Papei Grigorie al X-lea (10 ian. 1276). Succesorul acestuia, Inocențiu al V-lea († 22 ian. 1276) a intenționat să ceară împăratului să depună un jurământ personal în fața nunților apostolici, prin care să recunoască unirea, considerându-l insuficient și neverificabil pe cel depus de Gheorghe Akropolitul în numele său la Lyon, dar a murit înainte ca ambasada să plece de la Roma⁴³. O ambasadă papală a ajuns la Constantinopol abia în timpul pontificatului lui Ioan al XXI-lea (20 sept. 1276 - 20 mai 1277)⁴⁴, care cerea împăratului o nouă mărturisire de credință și recunoașterea primatului papal. În aprilie 1277, în palatul Vlaherne, în fața sinodului și a nunților papali, Mihail și fiul său Andronic au depus jurământul prin care acceptau unirea cu Roma, recunoscând primatul papal, acceptând învățătura catolică despre Filioque, despre azimă, despre purgatoriu, despre cele șapte taine și încă o dată, primatul papal și dreptul papei de a primi apeluri. A cerut, ca și la Lyon, ca Biserica bizantină să rostească Crezul fără adaosul Filioque. La rândul său patriarhul Vekkos a alcătuit un document în care, în numele

39. V. Laurent, *Lettre inédite de Jean XI Beccos, patriarche de Constantinople (1275-1282) au Pape Grégoire X (1271-1276)*, în *L'unité de l'Eglise*, nr. 64, 1934, p. 267; Pachymeres, *op.cit.*, VI, cap. XXIV-XXV; Conrad Chapman, *op.cit.*, p. 109; Geanakoplos, *op.cit.*, p. 275.

40. Pachymeres, *op.cit.*, VI, cap. XXIV-XXV; Conrad Chapman, *op.cit.*, p. 109; Geanakoplos, *op.cit.*, p. 275.

41. J. Gill, *op.cit.*, p. 27; 39.

42. Cu privire la schimburile de ambasade între Constantinopol și Roma a se vedea V. Grumel, *Les ambassades pontificales à Byzance apres le II-e concile de Lyon (1274-1280)*, în *Échos d'Orient*, nr. 136, 1924, p. 437-447.

43. Hefe, *op.cit.*, p. 210.

44. După Inocențiu al V-lea († 22 iunie 1276) a urmat Adrian al V-lea († 18 august 1276), cf. Hefe, *op.cit.*, p. 210-211 și V. Grumel, *Traité d'études byzantines*, vol. I, *La chronologie*, Presses Universitaires de France, Paris, 1958, p. 422.

45. Hefe, *op.cit.*, p. 211; Geanakoplos, *op.cit.*, p. 306-308.

său și al clerului bizantin, recunoștea primatul papal și demonstra acordul complet dintre învățăturile de credință ale celor două Biserici, minimalizând diferențele cu privire la Filioque și la azimă, dar refuza să depună jurământul de credință în fața nunților apostolici⁴⁵.

Mihail Paleologul a încercat să impună recunoașterea unirii și în Epir, aflat sub conducerea lui Nichifor Anghelos, și în Tesalia, stăpânită de Ioan Anghelos. Pentru că aceștia au refuzat recunoașterea unirii, patriarhul Ioan Vekkos a întrunit un nou sinod în Sfânta Sofia, la 16 iulie 1277, în care cei doi prinți au fost anatematizați. Ca răspuns, Ioan Anghelos a convocat în Tesalia, la Neopatras, în decembrie 1277, un sinod antiunionist care i-a anatematizat pe papă, pe împărat și pe patriarh ca dușmani ai Ortodoxiei⁴⁶.

Teama exprimată de membrii sinodului patriarhal în scrisoarea de răspuns la chrysobulul imperial de la sfârșitul lui 1273 sau începutul lui 1274, ca nu cumva în viitor pretențiile Papei pentru realizarea unirii să depășească cele trei condiții ale lui Grigorie al X-lea⁴⁷, și-a găsit justificarea în timpul pontificatului lui Nicolae al III-lea (26 decembrie 1277 - 22 august 1280). În octombrie 1278 acesta a trimis o nouă ambasadă la Constantinopol, impunând noi condiții pentru consumarea unirii, condiții care depășeau cu mult cele trei puncte pe baza cărora se realizase unirea la Lyon. Papa Nicolae al III-lea pretindea ca împăratul și fiul său să întocmească din nou procesele verbale ale jurământului depus de ei simbolului de la Lyon; împăratul să impună patriarhului și clerului primirea acestui simbol prin jurământ, fără a mai accepta scuza că preoții nu depun jurământ; Filioque să fie introdus de greci în simbolul de credință; Biserica constantinopolitană să păstreze în uz din tradiția sa liturgică doar acele slujbe care nu par Sfântului Scaun în dezacord cu credința catolică; nunții papali să aibă libertatea de a vizita imperiul pentru a se convinge că unirea este acceptată sau nu; împăratul să accepte pe lângă sine prezența unui cardinal-legat, reprezentant al Romei; toți grecii să ceară și să primească de la nunții papali iertare pentru adeziunea la schismă față de Biserica Romei; nunții să spovedească pe toți cei ce vor dori să se mărturisească lor; toți adversarii unirii să fie excomunicați; după acceptarea simbolului patriarhul și episcopii să ceară de la Roma confirmarea în scaunele pe care le ocupau⁴⁸.

Prin pretențiile sale Nicolae al III-lea a pus în pericol susținerea un-

46. Hefele, *op.cit.*, p. 212; Geanakoplos, *op.cit.*, p. 309.

47. J. Gill, *op.cit.*, p. 9-21.

48. Hefele, *op.cit.*, p. 213; Geanakoplos, *op.cit.*, p. 313-315.

irii chiar și de către cei mai înfocați apărători ai ei, pentru că primirea lor însemna în fapt completa supunere a Bisericii Răsăritene Bisericii Romei. Partida antiunionistă și-a intensificat opoziția și protestele, ajungându-se la o nouă escaladare a persecuțiilor, care loveau atât pe monahi cât și pe prinți⁴⁹.

În timp ce Imperiul Bizantin era însângerat de persecuțiile prin care Mihail încerca să reducă la tăcere planul antiunioniștilor și să impună unirea, la Roma a urcat pe scaunul papal Martin al IV-lea (23 martie 1281 - 28 martie 1285). Sub influența lui Carol de Anjou și sub pretextul că Mihail este apărătorul schismei și al ereziei, Papa Martin I-a excomunicat pe împăratul bizantin punând, astfel capăt unirii de la Lyon, unire încheiată, paradoxal, nu de teama pericolului reprezentat de vreun principe păgân, musulman, ci de teama unui principe creștin.

***Politica antiunionistă a lui Andronic al II-lea Paleologul;
încercările de refacere a unității Bisericii***

Moartea lui Mihail al VIII-lea Paleologul, la 11 decembrie 1282, a însemnat sfârșitul prigoanei împotriva antiunioniștilor dar nu și a tulburărilor din Biserică. Noul împărat Andronic al II-lea Paleologul, fiul lui Mihail, a încercat să aducă liniștea în Biserică prin împăcarea facțiunilor rivale și încetarea schismei. În momentul urcării sale pe tron Biserica și societatea bizantină erau sfâșiate în trei facțiuni ireductibile. Pe de o parte, între unioniști și antiunioniști și, pe de altă parte, antiunioniștii erau împărțiți, la rândul lor, în arseniți prolascarizi și iosifiți, susținători ai dinastiei Paleologilor. Imediat după urcarea pe tron Andronic a abjurat unirea de la Lyon, pe care o acceptase doar de teama împăratului Mihail, și l-a forțat pe patriarhul Vekkos să se retragă la mănăstire. În locul acestuia a fost reînscăunat, la 31 decembrie, predecesorul său Iosif.

Reinstalarea lui Iosif I ca patriarh a însemnat, după cum observă Papadakis, atât restaurarea deplină a Ortodoxei, având în vedere că Iosif fusese un antiunionist convins, cât și implicita recunoaștere a legitimității dinastiei Paleologilor de vreme ce, spre deosebire de arseniți, care erau prolascarizi, iosifiții au fost susținători ai Paleologilor⁵⁰.

La numai câteva zile după revenirea pe scaunul patriarhal, Iosif i-a depus pe Vekkos, Theofan al Niceii, Teodor Meliteniotes și Gheorghe Metochites,

49. Pachymeres, *op.cit.*, VI, cap. XXIV-XXV.

50. A. Papadakis, *op.cit.*, p. 49.

iar episcopii și preoții care acceptaseră unirea au fost suspendați trei luni⁵¹.

La 8 ianuarie 1283, ca urmare a faptului că sărbătoarea Botezului a fost celebrată împreună de greci și latini, s-a întrunit un nou sinod care să cerceteze diferențele ce separă cele două Biserici. Au participat patriarhul Alexandriei, Atanasie, marele logofăt Gheorghe din Cipru, Holobolos și mulți alții. Ioan Vekkos a fost chemat la sinod și invitat să-și prezinte apărarea.

În fața sinodului, cu texte din Sfinții Atanasie, Chiril, Vasile, Grigorie de Nyssa și Maxim⁵², acesta a încercat să demonstreze că învățătura patristică exprimată prin cuvintele „Sfântul Duh purcede de la Tatăl prin Fiul“ este echivalentă cu cea catolică despre Filioque. La încheierea sinodului Vekkos a semnat o mărturisire de credință antiunionistă care cuprindea demisia și promisiunea de a nu mai încerca niciodată să urce pe scaunul patriarhal, după care a fost exilat la Brusa, în Bithynia⁵³. Cei doi colaboratori apropiați ai lui Vekkos, Constantin Meliteniotes și Gheorghe Metochites, au fost închiși, cel dintâi în Mănăstirea Pantocratorului, iar celălalt la domiciliu⁵⁴.

După doar două luni patriarhul Iosif a murit și în locul său a fost ales patriarh Gheorghe din Cipru, care a păstorit sub numele de Grigorie. Se pare că alegerea sa a fost sugerată de fostul său elev, Teodor Muzalon, devenit mare logofăt sub Andronic al II-lea⁵⁵.

Alegerea cipriotului ca patriarh al Constantinopolului, în această epocă de restaurare a Ortodoxiei, poate părea surprinzătoare, dacă avem în vedere că, alături de Constantin Meliteniotes și Manuel Holobolos, el fusese desemnat de împăratul Mihail Paleologul să găsească dovezi în favoarea unirii. Cu toate acestea, alegerea sa nu a fost contestată nici de antiunioniștii iosifiți și nici de cei arseniți, deși aceștia din urmă au contestat întotdeauna canonicitatea patriarhilor care au urmat lui Arsenie. Unanima acceptare a lui Gheorghe din Cipru ca patriarh este explicată de A.Papadakis prin contribuția modestă pe care a avut-o acesta la promovarea unirii interne,

51. *Ibidem*, p. 48, cf. nota 7; p. 58.

52. Drd. Ioan I. Ică, *Sinodul constantinopolitan din 1285 și învățătura despre Sf. Duh a patriarhului Grigorie II Cipriotul în contextul controverselor asupra „Filioque“*, în *Mitropolia Ardealului*, anul XXXII (1987), nr. 2, p. 60 cf. nota 37.

53. Pachymeres, *op.cit.*, VII, cap. VIII-IX, p. 470-474.

54. A. Papadakis, *op.cit.*, p. 48-49.

55. *Ibidem*, p. 49.

56. *Ibidem*, p. 34-36.

ceea ce nu l-a compromis nici în fața iosifiților, nici în cea a arseniților⁵⁶.

Pe 19 aprilie 1283, la doar o săptămână de la alegerea sa, patriarhul Grigorie a convocat sinodul în biserica Maicii Domnului din palatul Vlaheranelor. Sinodul a hotărât depunerea tuturor episcopilor care acceptaseră sau sprijiniseră unirea. Hotărârea acestui sinod a fost reconfirmată de sinodul întrunit în ianuarie 1285, iar depunerea a fost extinsă și asupra preoților și diaconilor care acceptaseră sau sprijiniseră unirea și a episcopilor hirotoniți în timpul păstoririi lui Vekkos. Preoții hirotoniți de patriarhul Vekkos în Constantinopol au fost suspendați. Această ultimă hotărâre nu s-a aplicat celor hirotoniți de alți episcopi în afara Constantinopolului⁵⁷.

Instaurarea păcii în Biserică și, implicit, în societatea bizantină nu se putea realiza doar prin abjurarea unirii și depunerea acelor membri ai ierarhiei care o susținuseră. Era necesară și înlăturarea schismei arseniților, care contestau atât legitimitatea dinastiei Paleologilor, cât și canonicitatea patriarhilor care i-au succedat patriarhului Arsenie. Perioada imediat următoare urcării pe scaunul patriarhal a lui Grigorie din Cipru a întrunit câteva condiții ce păreau să favorizeze încetarea schismei arsenite și reintegrarea acestora în Biserică. Se realizase o oarecare apropiere între arseniți și iosifiți în timpul persecuțiilor declanșate de Mihail Paleologul împotriva antiunioniștilor. Patriarhul Grigorie a fost ales cu consimțământul ambelor facțiuni și a fost hirotonit de mitropolitul Gherasim de Heraclea care era proarsenit. Împăratul Andronic al II-lea l-a ales pe mitropolitul arsenit Andronic al Sardelor duhovnic iar patriarhul Grigorie i-a permis acestuia să conducă sinodul din aprilie 1283 în care au fost judecați și depuși episcopii unioniști⁵⁸. Aceste circumstanțe l-au determinat pe patriarh să convoace la Adramit, în Postul Mare din 1284, un sinod care să judece diferendul dintre iosifiți și arseniți. S-a convenit ca fiecare din cele două părți să-și expună în scris plângerile împotriva celeilalte și să se apeleze la judecata focului. Urmau a fi recunoscute ca îndreptățite plângerile acelor a căror scriere nu ar fi fost arsă de foc. Dacă, în schimb, ar fi ars ambele scrieri, s-a hotărât să se renunțe la schismă, cele două facțiuni să se împace și arseniții să recunoască canonicitatea alegerii patriarhului Grigorie, pe care între timp au început să o conteste, mai ales după canonizarea fostului patriarh Iosif. Deși ambele scrieri au ars și, prin urmare, schisma a fost considerată

57. *Ibidem*, p. 50 cf. nota 25.

58. *Ibidem*, p. 52 cf. nota 40.

59. Pachymeres, *op.cit.*, VII, cap. XXII, p. 504-505; N. Gregorae, *op.cit.*, VI, I, p. 84.

încheiată iar episcopii arseniți au primit comuniunea cu patriarhul, a doua zi după sinod arseniții au revenit asupra deciziei, continuând schisma. Drept urmare, Grigorie i-a excomunicat pe toți cei care și-au încălcat promisiunea solemnă de a respecta judecata făcută de Dumnezeu prin foc⁵⁹. În ciuda acestui eșec, și împăratul și patriarhul au continuat să încerce înlăturarea schismei arsenite. În 1283, din ordinul împăratului, a fost adus la Constantinopol trupul fostului patriarh Arsenie și, după Liturghia solemnă din Sfânta Sofia, a fost depus spre cinstire, în Mănăstirea Sf. Andrei⁶⁰. Așteptata conciliere nu s-a produs însă nici pe această cale. La rândul său, patriarhul a continuat corespondența cu arsenitul Atanasie Lependrenus de la care solicita ajutor în vederea încetării schismei⁶¹. Încercările patriarhului Grigorie de a-i reconcilia pe arseniți cu Biserica au fost zădărnice de mitropolitul proarsenit Gherasim al Heracleii, cel care îl hirotonise pe patriarh și care îi era și duhovnic. Acesta l-a excomunicat pe patriarh la începutul lui 1286, acuzându-l de tăinuirea trecutului său prounionist⁶².

Departat de a reuși să pună capăt schismei arsenite, patriarhul Grigorie s-a văzut nevoit să facă față unei noi agitații, provocată de această dată de fostul patriarh Vekkos. Acesta a fost acuzat de locuitorii cetății Brusa, unde era exilat, de a fi vinovat de penitența ce le era impusă de noul mitropolit al cetății, Neofit, din cauza pomenirii numelui papei la slujbe în timpul unirii, penitență pe care ei o refuzau, și, de asemenea, de erezie. Pentru a se apăra, Vekkos le-a reproșat locuitorilor Brusei că pe el îl evită în timp ce pe patriarh „îl primesc cu onoare deși este italian prin naștere și educație“ și a susținut unirea, el fiind unul din cei desemnați de Mihail Paleologul să aducă dovezi în favoarea realizării unirii Bisericilor. În final Vekkos a cerut împăratului să întrunească sinodul pentru a se putea apăra în mod oficial.

La 5 februarie 1285 s-a desfășurat prima ședință a sinodului solicitat de Vekkos⁶³. Acesta s-a prezentat în fața sinodalilor însoțit de arhidiaconii Gheorghe Metochites și Constantin Meliteniotes și împreună au susținut teoria potrivit căreia expresia catolică „Sfântul Duh purcede din Tatăl și Fiul“ este echivalentă cu cea patristică „Sfântul Duh purcede din Tatăl prin Fiul“. Arhidiaconii, întemeindu-și argumentarea teoriei lor pe un text din

60. A. Papadakis, *op.cit.*, p. 54.

61. *Ibidem*.

62. *Ibidem*.

63. *Ibidem*, p. 57, p. 62-63; p. 65; V. Laurent, *Les signataires du second synode des*

Dogmatica Sfântul Ioan Damaschinul, care învață că „Tatăl este născătorul Cuvântului iar prin Cuvânt purcezător al Duhului revelator“⁶⁴, susțineau „că Tatăl este cauza Sfântului Duh prin Fiul, fără însă ca „Fiul, născându-se din Tatăl, să fie cauza Sfântului Duh, nici cauza împreună cu Tatăl. Dimpotrivă, noi spunem anatema celui ce ar crede astfel“, au încheiat cei doi⁶⁵. Împotriva demonstrației arhidiaconilor a fost citat un alt text din *Dogmatica* Sf. Ioan Damaschinul în care este arătat clar că „Duhul Sfânt este din Tatăl, și-l numim Duh al Tatălui. Nu spunem că Duhul este din Fiul“⁶⁶. Acest text, care infirma teoria potrivit căreia expresiile „prin Fiul“ și „din Fiul“ sunt echivalente, i-a determinat pe sinodali să caute înțelesul propriu și adevărat al frazei citate de arhidiaconi în favoarea tezei lor, neacceptând propunerea hartofilaxului Gheorghe Moschabar de a respinge textul ca neautentic. La rândul său patriarhul Grigorie a arătat că pentru corecta interpretare a unui text patristic trebuie urmărite trei reguli: textul să fie autentic; să fie însoțit de o interpretare solidă și corectă; să fie confirmat sau întărit de texte din scrierile altor Sfinți Părinți⁶⁷.

Vekkos, care până în acel moment nu a participat la discuții, a intervenit citând un pasaj din *Scrisoarea către Ablabiu*⁶⁸ a Sf. Grigorie de Nyssa în care acesta, pentru a face înțeles modul nașterii Fiului și purcederii Sfântului Duh, folosea analogia cu soarele, raza și lumina și conchidea că „diferența între cei care sunt cauzați este aceea că, pe când unul iese imediat din primul, celălalt iese prin cel care vine imediat din primul“. Prin acest text Vekkos intenționa să-l confirme pe cel din Sf. Ioan Damaschin, citat de cei doi arhidiaconi, și cu ambele să justifice ideea echivalenței expresiilor „prin Fiul“ și „din Fiul“⁶⁹.

Lui Vekkos i-au răspuns cei doi patriarhi prezenți la Sinod. Răspunsul Patriarhului Atanasie al Alexandriei s-a situat pe deja tradiționala linie a unei ortodoxii statice și formale, conservatoare, de repetare stereotipă a dogmelor și de respingere a oricărei încercări de a provoca discuții pe teme

Blakernes, în *Échos d'Orient*, nr. 146, 1927, p. 132.

64. Sf. Ioan Damaschin, *Dogmatica*, I, cap. XII, trad. pr. D. Fecioru, Ed. Scripta, București, 1993, p. 38; în P.G., 104, 789-1228.

65. Pachymeres, *op.cit.*, VII, cap. XXXV, p. 529.

66. *Ibidem*; Sf. Ioan Damaschin, *op.cit.*, I, cap. VIII, p. 92.

67. Pachymeres, *op.cit.*, VII, cap. XXXV, p. 530.

68. Greg. Nyss., *Ad Ablabium quod non sint tres dii*, P.G., 45, 133 BC.

69. Pachymeres, *op.cit.*, VII, cap. XXXV, p. 531-532.

dogmatice. Răspunsul patriarhului Grigorie al Constantinopolului a fost mult mai nuanțat, rămânând în schimb pe linia adevăratei ortodoxii. El a fost de acord cu Vekkos că textului din Sfântul Ioan Damaschin nu i se poate da o explicație iconomică, de trimitere a Sfântului Duh în lume de Tatăl prin Fiul. Explicația adusă de patriarhul Grigorie este că textul Sfântului Ioan Damaschin se referă la manifestarea eternă, în veșnicie, a Sfântului Duh prin Fiul: „Învățătura pe care o acceptăm este aceea că existența Sfântului Duh este din Tatăl. Aceasta este cea înțeleasă oricând a fost folosită «purcederea» din Tatăl; aceasta înseamnă că Duhul Sfânt are existența sa naturală și veșnică din Tatăl. Acesta este indiscutabil - noi astfel susținem și credem - înțelesul termenului «purcedere». După cum pentru prepozițiile din fraza «din Tatăl prin Fiul», prima prepoziție «din» desemnează existența-purcedere, în timp ce a doua prepoziție «prin» desemnează manifestarea veșnică și strălucirea, nu existența-purcedere... «prin» desemnează deci manifestarea în veșnicie spre deosebire de purcederea din veșnicie⁷⁰.

Prima ședință a sinodului s-a încheiat cu declarația lui Vekkos care a jurat că pacea nu va fi restaurată atâta timp cât Grigorie din Cipru va fi patriarh⁷¹. Au mai urmat alte trei ședințe, a căror desfășurare nu a fost consemnată în izvoarele vremii, după care s-a hotărât amânarea sinodului până în august. În acest răstimp patriarhul Grigorie a alcătuit faimosul Tomos sinodal din 1285 în care a examinat și a respins argumentele teologiei unioniste Filioque-iste. Totodată a stabilit interpretarea ortodoxă a textelor patristice despre purcederea Sfântului Duh „din Tatăl prin Fiul“ care „desemnează manifestarea în veșnicie“ a Sfântului Duh în relația cu Fiul și nu „purcederea din veșnicie“, pe care de altfel a prezentat-o în prima sesiune a sinodului. În august 1285 Tomosul patriarhului Grigorie a fost aprobat și semnat de participanții la sinod. Au semnat episcopi care au urcat la acest rang în timpul patriarhatului lui Vekkos, episcopi care au luptat împotriva unirii sau episcopi simpatizanți ai partidei arsenite⁷². A semnat Tomosul și chartofilaxul Gheorghe Moschabar, cel care în timpul sinodului adusese o interpretare proprie textului din Sfântul Ioan Damaschinul. Refuzul de a semna Tomosul a venit din partea unor membri ai administrației patriarhale și a clerului inferior. Refuzul acesta este explicat de Gheorghe Pachymeres prin

70. Papadakis, *op.cit.*, p. 71 cf. nota 69.

71. *Ibidem*, p. 73.

72. Teodor al Vicinei și Nichifor al Cretei au fost aleși episcopi în timpul lui Vekkos,

„frica și ignoranța“⁷³ acestora. Unii au acceptat să semneze numai după ce patriarhul și episcopii le-au dat asigurări scrise că Tomosul nu conține erezii. Alții au refuzat să semneze și în final au trecut în tabăra arseniților care, la rândul lor, au respins documentul sinodal din ostilitate față de patriarh⁷⁴.

Încheierea sinodului prin aprobarea și semnarea Tomosului nu a adus însă și pacea pe care toți pretindeau a o dori. Deși era închis într-o mănăstire, Vekkos a alcătuit o lucrare de combatere a Tomosului intitulată *Împotriva Tomosului și recentelor sale erezii*⁷⁵. La rândul său, Gheorghe Moschabar, care nu putea uita umilința din prima ședință a sinodului din 1285, când patriarhul respinsese ca greșită interpretarea sa, a început să conteste Tomosul acestuia, pe care de altfel îl semnase imediat după sinod. Acestuia i s-au alăturat alți doi membri ai administrației patriarhale, Mihail Escammatismenos și Ioan Penteclesiotis, și ei semnatori ai Tomosului. Aceștia nu au reușit să atragă pe nimeni de partea lor și se părea că disputa se va încheia dând câștig de cauză patriarhului care, între timp, a alcătuit și o *Apologie*⁷⁶ a Tomosului, în care combătea atât interpretarea lui Vekkos, cât și pe cea a lui Moschabar.

Criza în care fusese aruncată viața religioasă bizantină de încercările unioniste ale împăratului Mihail Paleologul și ale patriarhului Ioan Vekkos, și care părea a se apropia de sfârșit după aprobarea Tomosului patriarhului Grigorie din Cipru în sesiunea din august a sinodului din 1285, a intrat într-o nouă fază tensionată la sfârșitul lui 1288⁷⁷. Cauza noii tulburări a constituit-o comentariul realizat pe marginea Tomosului patriarhului Grigorie de un oarecare călugăr Marcu, partizan al patriarhului și fost elev al acestuia⁷⁸. Intenția lui Marcu a fost ca, explicând cea de-a cincea anatematismă a Tomosului în acord cu învățătura patriarhului, să-l susțină pe acesta în fața atacurilor detractorilor săi. Deși explicația dată de patriarh

Teolipt al Philadelphiei și Ignatie al Thesalonicului au fost antiunioniști și au suferit pentru atitudinea lor față de unire și au fost numiți mitropoliți de Grigorie din Cipru, ca și Daniel al Cizicului și Ioan Chilas al Efesului; Gherasim al Heracleei și Neofit al Brusei au fost simpatizanți arseniți - cf. Papadakis, *op.cit.*, p. 102.

73. Papadakis, *op.cit.* p. 104.

74. V. Laurent, *op.cit.*, p. 138-139.

75. Papadakis, *op.cit.*, p. 105, nota 20.

76. Apologia a fost scrisă până în 1287 și este editată în P.G. 142, 251C - 267D cf. Papadakis, *op.cit.*, p. 109.

77. Papadakis, *op.cit.*, p. 112.

expresiei „Sfântul Duh purcede din Tatăl prin Fiul“ este clară și indubitabilă - „dacă, de fapt, este spus, de asemenea, de unii sfinți că Duhul purcede «prin Fiul», ceea ce este înțeles aici este manifestarea veșnică a Duhului prin Fiul și nu pur și simplu venirea întru ființă a Duhului a cărui existență este din Tatăl“⁷⁹ - *Comentariul* său a ajuns să susțină că termenul „purcedere“ poate desemna în mod egal când purcederea ipostatică a Duhului din Tatăl, când manifestarea sa eternă sau iconomică prin Fiul. Interpretarea aceasta „homonimică“ a termenului „purcedere“ de către Marcu nu înseamnă însă altceva decât confirmarea teologiei latinofrone a lui Vekkos, împotriva căreia fusese redactat Tomosul⁸⁰.

Potrivit lui Pachymeres, Marcu ar fi prezentat comentariul său patriarhului Grigorie și acesta, după câteva corecturi, i l-ar fi înapoiat⁸¹. Marcu a făcut lucrarea publică și a prezentat-o ca fiind interpretarea oficială a *Tomosului* și ca având aprobarea patriarhului⁸². În *Mărturisirea* sa, patriarhul Grigorie neagă însă că ar fi cunoscut lucrarea lui Marcu și conținutul acesteia și că l-ar fi corectat⁸³. Între cele două informații contradictorii A.Papadakis o consideră ca fiind adevărată pe cea a patriarhului Grigorie, având în vedere că nici Marcu nu menționează în *Raportul* său că patriarhul ar fi făcut vreo corectură sau ar fi adus vreo îmbunătățire textului⁸⁴.

După publicarea comentariului lui Marcu, *Tomosul* patriarhului Grigorie a devenit subiect de controversă și contestație nu numai pentru membrii opoziției grupate în jurul fostului chartofilax Gheorghe Moschabar, ci și pentru episcopii Ioan al Efesului, Daniil al Ciprului și Teolipt al Filadelfiei, deși aceștia semnaseră *Tomosul* în august 1285. Situația patriarhului Grigorie era cu atât mai delicată cu cât Marcu, chemat în fața sinodului pentru a da explicații cu privire la *Comentariul* său, s-a disculpat, acuzându-l pe patriarh de a fi vinovat de aceste greșeli cauzate de ambiguitatea textului *Tomosului*. Acuzațiilor formulate de Marcu în raportul prezentat sinodului,

78. Pachymeres, *op.cit.*, VIII, cap. IV, p. 555.

79. *Tomos*, P.G. 142, 241A și *Mărturisirea de credință*, P.G. 142, 250A la Papadakis, *op.cit.* p. 116, nota 16.

80. Papadakis, *op.cit.* p. 116-117; Drd. Ioan I Ică, *op.cit.*, p. 69.

81. Pachymeres, *op.cit.*, VIII, cap. IV, p. 555.

82. Papadakis, *op.cit.*, p. 116, cf. nota 11.

83. *Ibidem*, p. 116, cf. nota 14.

84. *Ibidem*.

85. Papadakis, *op.cit.*, p. 116-122; Drd. Ioan I. Ică, *op.cit.*, p. 69.

patriarhul Grigorie le-a răspuns la sfârșitul lui 1288 - începutul lui 1289, printr-o *Mărturisire de credință* în care apără și argumentează ortodoxia explicației date în *Tomosul* din 1285 expresiei „prin Fiul”⁸⁵. Totodată, patriarhul a solicitat împăratului întrunirea sinodului pentru a răspunde acuzațiilor ce i se aduceau. Intenția împăratului de a da curs cererii patriarhului Grigorie nu s-a mai materializat deoarece opoziția acestuia i-au cerut demisia ca o condiție a restaurării păcii în Biserică. Grigorie a acceptat să renunțe la scaunul patriarhal cu condiția ca ortodoxia învățaturii sale să fie acceptată și proclamată de episcopi public și în scris în fața împăratului, a senatului și reprezentanților celor mai de seamă ai vieții monahale. Condiția patriarhului Grigorie a produs o nouă schismă, de această dată în rândul episcopilor. Un grup, puțin numeros, având în frunte pe Ioan al Efesului și Daniel al Cizicului, cerea o depunere strict canonică a patriarhului, refuzând recunoașterea ortodoxiei *Tomosului* pe care, de altfel, ei îl semnaseră în 1285, pe motiv că astfel ar fi confirmat dreptul lui Grigorie de a rămâne patriarh și nu și-ar mai da demisia. De cealaltă parte, mitropolitul Teolipt al Filadelfiei și fostul arhidiacon Gheorghe Moschabar, înțelegând că singurul vinovat pentru greșita înțelegere a expresiei „prin Fiul” este Marcu, au acceptat recunoașterea ortodoxiei învățaturii lui Grigorie cuprinsă în *Tomos*⁸⁶. Moschabar, cel care a început de altfel atacurile la adresa patriarhului, a alcătuit documentul de certificare a ortodoxiei patriarhului și a învățaturii *Tomosului*⁸⁷. În iunie 1289 s-a întrunit sinodul, care a recunoscut ortodoxia învățăturilor patriarhului Grigorie al II-lea din Cipru și a acceptat demisia acestuia. Ca o confirmare a demisiei sale patriarhul a înaintat sinodului un „libel” de retragere din scaun⁸⁸. Pentru că mitropoliții Efesului și Cizicului nu s-au reconciliat cu Grigorie nici după demisia sa, cei doi au fost depuși din treapta episcopală⁸⁹.

Unitatea și reconcilierea Bisericii, pentru realizarea căreia patriarhul Grigorie s-a retras din scaun, nu s-a obținut imediat. Arseniții, încremeniți într-o „ostilitate oarbă și obtuză”⁹⁰ față de toți patriarhii care i-au urmat lui Arsenie, uniuniști sau antiuniuniști, și față de toate hotărârile sinoadelor care s-au ținut de la depunerea lui Arsenie și până la demisia patriarhului Grigorie al II-lea, prouniuniste sau antiuniuniste, au impus împăratului împlinirea a cinci condiții pentru reconcilierea lor cu Biserica: 1) alegerea

86. Papadakis, *op.cit.*, p. 133-134; Drd. Ioan I. Ică, *op.cit.*, p. 71.

87. Ioan I. Ică, *op.cit.*, p. 72, cf. P.G. 142, 129 AB.

88. Papadakis, *op.cit.*, p. 135; Drd. Ioan I. Ică, *op.cit.*, p. 71-72.

unui patriarh arsenit, 2) ștergerea numelui patriarhului Iosif I din diptice, 3) aplicarea acriviei canonice față de toți clericii unioniști, 4) anularea tuturor tomosurilor, jurămintelor și excomunicărilor din trecut și 5) restaurarea dogmei Bisericii în toată puritatea ei⁹¹. Ultimele două puncte aduceau atingere și tomosului din 1285 și explicației date de patriarhul Grigorie expresiei „prin Fiul“. De altfel, arseniții cereau în mod expres ca „doctrina despre purcederea «din Tatăl prin Fiul» să fie suprimată“⁹². Împăratul Andronic al II-lea a refuzat să accepte condițiile arseniților, singura concesie făcută acestora fiind instituirea unei comisii care să cerceteze *Tomosul* în vederea unei eventuale corecturi a textului⁹³. O astfel de corectură a textului nu s-a făcut, dovadă fiind manuscrisele ce se păstrează și care nu prezintă nicio diferență a textelor⁹⁴.

Patriarhului Grigorie al II-lea Cipriotul i-a succedat Atanasie, monah de formație ascetică, care a încercat să pună rânduială în viața Bisericii bizantine, în care domnea indisciplina și dezordinea. Atanasie a făcut apel la ajutorul împăratului, ca împreună să impună pacea și dreptatea atât în Biserică, cât și în societatea bizantină. Dorința patriarhului Atanasie de a impune membrilor ierarhiei bizantine propriul său mod de viață auster și respectarea strictă a canoanelor Bisericii a atras asupra sa dușmănia ierarhiei, care a exercitat presiuni asupra împăratului pentru a-l demite. Măsurile, foarte corecte de altfel, și în acord cu situația în care se afla Biserica bizantină în acea perioadă, au eșuat pentru că Atanasie, după cum consemnează Pachymeres în *Istoria* sa, s-a arătat inflexibil în aplicarea hotărârilor sale și nu ținea cont de faptul că lucra cu oameni, a căror artă a guvernării nu o deprinsese în chilia sa de ascet⁹⁵. Atanasie a încercat, mai întâi, să-i determine pe episcopi să respecte canoanele și să părăsească Constantinopolul pentru a merge în eparhiile ce le fuseseră încredințate spre păstorire. El îi acuza pe episcopi că rămân în Constantinopol „pentru a benchetui, a se deda la acte iresponsabile și a ațâța dezbinarea“⁹⁶, „pentru a primi daruri, pentru a se odihni sau pentru

89. Papadakis, *op.cit.*, p. 137.

90. Drd. Ioan I. Ică, *op.cit.*, p. 72.

91. V. Laurent, *Les grandes crises religieuses à Byzance, la fin de la schisme arsenite*, în *Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine*, nr. 26 (1945), p. 285-287.

92. Pachymeres, *op.cit.*, VIII, cap. VI, p. 558-559.

93. *Ibidem*.

94. Papadakis, *op.cit.*, p. 138, cf. nota 50.

95. Pachymeres, *op.cit.*, cap. IX, p. 567.

a trăi în lux⁹⁷ și, mult mai grav, „pentru plăcerea de a numi și a depune patriarhii⁹⁸. De aceea, patriarhul Atanasie l-a rugat pe împărat să-l ajute, scriindu-i: „Pe arhierii trimite-i, sub pedeapsă, în eparhiile lor, pentru ca oile lor să nu ajungă pradă lupilor, lipsite de păstor, și arătându-se arhipăstorul se vor rușina. Și dă-le lor curaj, dacă văd pe unii dintre marii Statului săvârșind fărădelegi, să raporteze sincer Maiestății Tale, și să învețe poporul a fi cucernic și a nu se mânji cu magii și vrăjitorii și cu celelalte nelegiuiri și blesteme pentru care vine mânia lui Dumnezeu⁹⁹. El însuși a desființat sinodul permanent din Constantinopol, care oferea episcopilor pretextul de a rămâne în capitală, și a restabilit vechiul sinod anual¹⁰⁰.

Atanasie era nemulțumit nu numai de atitudinea unor episcopi față de eparhiile lor și de modul lor de viață - sunt numiți în mod expres patriarhii Alexandriei, Antiohiei și Ierusalimului și episcopii Sardelor, Tyrului, Chalcedonului și Pergamului¹⁰¹ - ci și de starea cinului monahal și a preoților de mir. Într-una din scrisorile sale deplângea faptul că „a ajuns preotul ca și mulțimea¹⁰² iar în alta amintește de „ceata însemnată a preoților netrebniți“ care, prin acțiunile lor de incitare a poporului de rând la nesupunere, ruinau Biserica¹⁰³. Acestora li se adăugau cei pe care patriarhul Atanasie îi numea „xiloți“ (ξύλωτοι), „care se opun voinței divine, călugări în cea mai mare parte a lor“, „care trăiesc în indolență, sunt nepăsători față de excomunicările legilor canonice și de interdicția de a vizita schismaticii“¹⁰⁴.

Încercările repetate ale patriarhului Atanasie de a instaura ordinea în Biserică cu ajutorul împăratului și scrisorile sale adresate celor împričinați, prin care îi chema la unitate în Biserică și la ascultarea de Biserică prin respectarea canoanelor, au stârnit opoziția celor vizați și în special a episcopilor. În urma presiunilor exercitate de unii dintre membrii ierarhiei, patriarhul Atanasie a fost nevoit să demisioneze în două rânduri, mai întâi

96. R. Guiland, *La correspondance inédite d'Athanase, Patriarche de Constantinople* (1289-1293;1304-1310), în *Mélanges Charles Diehl*, vol. I: *Histoire*, Paris (1930) p.131 și în vol. *Études Byzantines*, Presses Universitaires de France, Paris, 1959, cf. S. Gr. 516, fol. 134.

97. *Ibidem*, cf. S. Gr. 515, fol 201.

98. *Ibidem*, cf. P.G. 142, col 517D.

99. N. Bănescu, *Patriarhul Athanasios I și Andronic II Paleologul, situația religioasă, politică și socială a Imperiului*, în *Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria III, tom XXIV, mem. 14, București, 1942, p. 19.

100. Gregoras, *op.cit.*, VI, 5, p. 94.

101. R. Guiland, *op.cit.*, p. 134 cf. S. Gr. 516, fol. 184-189.

102. N. Bănescu, *op.cit.*, p. 19 - scrisoarea se intitula „*Didascalie către poporul creștin*

în 1293 și, după revenirea pe scaunul patriarhal în 1304, pentru a doua oară, de data aceasta definitiv, în 1310.

Unitatea Bisericii, dorită atât de mult de Atanasie cât și de Grigorie al II-lea Cipriotul, s-a realizat abia în 1310. În timpul patriarhatului lui Nifon I (9 mai 1310 - 11 aprilie 1314) arseniții au revenit la ascultarea Bisericii după ce, în prealabil, împăratul a împlinit cele cinci condiții impuse de aceștia, pe care refuzase să le accepte în 1289¹⁰⁵. În timpul păstoririi lui Nifon I s-a produs și o altă schimbare importantă în viața Bisericii bizantine prin trecerea Muntelui Athos, în noiembrie 1312, de sub jurisdicția împăratului sub cea a patriarhului, care a primit, astfel, dreptul de a-l numi pe protosul din Sfântul Munte¹⁰⁶.

Pacea de care s-a bucurat Biserica începând cu această perioadă și autonomia de care a beneficiat Athosul după 1312 au permis manifestarea cu vigoare a unei mișcări duhovnicești ce avea să fie cunoscută sub numele de mișcarea isihastă.

și despre împărat și Senat și despre înălțarea și coborârea patriarhilor“.

103. R.Guilland, *op.cit.*, p. 133, cf. S. Gr. 516, fol. 184-189.

104. R.Guilland, *op.cit.*, p. 134 cf. Par. 1351A, fol. 1299: acești „xiloți“ sunt probabil „zeleții“ religioși.

105. Papadakis, *op.cit.*, p. 116, cf. nota 11.

106. J. Darrouzes, A. A., *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, vol. I, fasc. 5, Paris, 1977, act. nr. 2014.